

Project 'Katholieke iconografie'

De christelijke kunst heeft zich altijd en in ruime mate van symbolen bediend. Als gevolg daarvan is de verklaring van de geestelijke inhoud van de in de loop der eeuwen ontstane kunstwerken slechts dan mogelijk als wij die symboliek verstaan. Enkel zo kan de juiste betekenis en de strekking, de bedoeling van haar inhoud ons duidelijk worden. Wie daar niet in geïnteresseerd is, mag nu gaan fitnessen of televisiekijken...

Een ruim deel van onze musea en zowat alle christelijke kerken staan of hangen vol beelden, objecten en schilderijen die drager zijn van een zinvolle boodschap. Vaak betreft het verhalen of scènes uit de Bijbel die op de moderne toeschouwer een hermetische en onduidelijke indruk maken met het verflauwen van de aandacht als onmiddellijk gevolg. Doordringen in de rijke en boeiende wereld van de symbolen en de beeldtaal, de attributen en de allegorische voorstellingen kunnen duiden, het waarom van een houding, een kleur of een afkorting weten te verklaren: het aanleren van deze vaardigheden heb ik een kwarteeuw geleden een jaar of twaalf mogen doen aan gemotiveerde volwassenen – en dat was ontzettend fijn. Zij noemden die cursus ooit: 'Goochelen met heiligen'! En daar zit beslist een dubbele bodem onder, maar als beloning ging er wel een wonderlijke en intrigerende wereld open...

Als 'moderne' mens staan wij niet louter objectief tegenover de kunstproductie van de voorbije generaties. Wij mogen dat ook niet! Dan zouden we immers slechts met het uitwendige ervan in contact komen, terwijl de geestelijke inhoud - die voor de tijdgenoten zonder meer primeerde - ons vreemd zou blijven. Wij nemen dus een subjectief standpunt in en dat brengt uiteraard een ander gevaar met zich, namelijk dat wij menen een geestelijke inhoud in het oude kunstwerk waar te nemen die slechts het product is van onze eigen fantasie maar volkomen vreemd is aan het kunstwerk zelf. Het raadplegen van de bronnen, waar de denkwijze der oude kunstenaars haar oorsprong vond en van de geschriften waarin de tijdgenoten hun visies en meningen vastlegden, zal ons wegwijs maken op het moeilijke terrein van de (christelijke) symboliek en de daaraan zo nauw verwante iconografie.

Tweeduizend jaar christelijke beschaving liet zijn sporen na: kerken en kathedralen en hun inhoud die niet zelden door allerlei wisselvalligheden van de geschiedenis op een andere, daartoe niet bestemde plaats terecht kwam. Onze maatschappij – nauwelijks nog een samenleving - is nog steeds doordeesemd met christelijke symbolen die heel vaak en wellicht onomkeerbaar niet meer als dusdanig herkend worden. Ze zijn niet meer gekend in onze geseclariseerde wereld, roepen zelfs af en toe weezin op, zijn kortom een teken van tegenspraak geworden. Maar zelfs binnen onze geloofsgemeenschap is dat een van de terreinen waarop het zgn. katholiek onderwijs schromelijk in gebreke blijft: welke leerkracht godsdienst behandelt nog de oude Bijbelverhalen (Oud en Nieuw Testament)? En zo geraakt een eeuwenoude beeldentaal stilaan haast volkomen ondergesneeuwd. De min of meer toevallige toeschouwer neemt nog wel waar maar ziet haast niets meer. Wie zich met enige voorbedachtheid op historisch of kunsthistorisch gebied waagt, kan er niet omheen en weet waaraan zich te verwachten: wat betekent dat allemaal? Mocht hij of zij zichzelf zich die vraag (ten onrechte) al niet stellen, dan doen anderen het wellicht...

Met Roger Scruton vragen wij ons af: is het sacrale nog mogelijk in de kunst? Enerzijds wellicht goedbedoelde maar platte, banale, zeemzoete bondieuserie of pastoors zonder enige goede smaak die hun patrimoniale kerkgebouw menen te moeten opsmukken met fröbelgeknutsel, anderzijds twee- en driedimensionale objecten die slechts getuigen van de viriele zelfingenomenheid van de artiest en daarnaast enkel nog zijn 'kritische houding' tegenover God én gebod in de verf zetten. Exemplarisch voor die laatste categorie is 'De man die het kruis draagt' van Jan Fabre dat sinds 2015 de Antwerpse kathedraal ontsiert. Die zogezegd naamloze man is uiteraard de egotist Fabre zelf en hij draagt helemaal geen kruis, laat staan dat hij eronder gebukt gaat: hij jongleert ermee! Eerbied, wijding, stilte, respect voor het sacrale zijn bij dit gezocht goedkoop effect ver te zoeken... Of voor wie een 'literair' equivalent wil: de karamellenverzerij van Huub Oosterhuis, uitgetreden jezuïet, tweemaal getrouwd... Maar staat daar niet geschreven: 'Gij zult van Mijn huis geen Oosterhuis maken'?

Natuurlijk is het toegelaten om zich niet aangesproken te voelen of hierbij onverschillig de schouders op te halen. Zelfs uw eventuele verontwaardiging kan misschien bevrijdend werken. Maar wie door de moderne massamedia – de televisie vooraan – nog niet volledig verslaafd is gemaakt aan feller, heviger, sneller, vuiler, wreder, bloediger etc. wéét dat wij gedwongen zijn te leven in een optocratie of – misschien iets vriendelijker – een beeldcultuur. Onze gedachten, onze gevoelens en daarop gebaseerd onze meningen en overtuigingen worden beheerst door wat onze ogen waarnemen. Niet alleen worden die ogen van 's morgens vroeg tot een stuk in de nacht bedrogen en voor de gek gehouden maar misschien nog meer nemen zij waar zonder te zien, d.w.z. zonder te begrijpen wat er te zien valt. We kijken dus slecht en oppervlakkig en bovendien begrijpen we een ruim gedeelte dan ook nog niet eens... Op één welomschreven gebied willen we met onze bescheiden middelen en mogelijkheden pogen daaraan in zekere mate te verhelpen, als u dat een beetje leuk vindt tenminste!

Men zou wat kort door de bocht kunnen stellen dat de iconografie een hulpwetenschap is van de (kunst)geschiedenis. De uitvinding van de fotografie – later gevolgd door de kleurenfotografie tot en met de geluidsfilm – die de evolutie van de kunst in het Westen ten zeerste geschokt heeft, beroerde dus ook haar. De afbeeldingen van de apostelen of van de kerkvaders waren geen realistische portretten maar min of meer archetypische voorstellingen die een attribuut of symbool nodig hadden om hun specificiteit te verwerven. Bij het aanschouwen van een foto van de H. Giovanni Bosco of een nog recentere heilige is dat echter niet (meer) nodig: er kan geen twijfel mogelijk zijn om wie het gaat. Die evolutie werd al ingezet vanaf de 16de eeuw – denken we maar aan de min of meer 'herkenbare' fysionomie van Sint-Jan Berchmans of Sint-Carolus Borromeus. Hun (orde)kleding of gewaad neemt de laatste twijfel weg, het attribuut begint dan meer en meer te ontbreken want is niet langer bepalend voor hun identiteit...

In een werk over iconografie is het niet ongepast om even stil te staan bij de beeldenstrijd die in de 8ste en de 9de eeuw de Oosterse Kerk verscheurde met wrede vervolging, willekeurige folteringen en lijfstraffen, een immense hoeveelheid lijden en treurnis. In vergelijking daarmee waren onze drie beeldenstormen klein bier. Drie? Wij

bedoelen de (calvinistische) Beeldenstorm van het midden van de 16de eeuw (met zijn hoogtepunt in de zomer van 1566), het iconoclasm van de Franse sansculotten, zowel binnenlands als in de door hen veroverde en bezette gebieden en tenslotte de onbloedige maar niet minder doortastende beeldenstorm na het Tweede Vaticaans Concilie. En vandaag rijst de vraag – en die zal straks steeds vaker en indringender worden gesteld – wat te doen met al die overtallige kerkgebouwen, vooral die waarvan de kunsthistorische of esthetische waarde eerder beperkt of zelfs onbestaand is? Welke eventuele nieuwe functie kan zonder aanstoot te geven, worden overwogen? Wat kan zeker niet? Is er naast de juridische bevoegdheid van een parochie of een bisdom ook niet zoiets als een morele betrokkenheid c.q. 'bevoegdheid' van een (wellicht kleine en weinig perspectief biedende) lokale gemeenschap?

Eenmaal het beeld opgemerkt, kunnen we ons buigen over de (eventuele) symbolische betekenis ervan. De term symbool komt van het oud-Griekse *symbolon* dat 'teken' betekent. Maar de betekenis ervan is niet intuïtief doch moet worden (aan)geleerd. Dan pas kan ons brein de kloof overbruggen tussen het beeld en datgene waar het voor staat. Terwijl u dit leest, doen uw hersenen trouwens net hetzelfde: deze zwarte letters op wit papier veroorzaken een spectaculaire sprong naar de concepten waaraan zij u doen denken... Symbolen in de kunst doen dat eveneens maar op een nog hoger niveau!

Dit is slechts een compilatiewerk: de echte arbeid is door anderen vóór mij verricht. Ik heb geen oorspronkelijk bronnenonderzoek ondernomen, behoudens voor de (uitgegeven) bronnen die in de bibliografie zijn vermeld. Nochtans heb ik wel mijn uiterste best gedaan om de weergegeven feiten of verhalen zo correct mogelijk weer te geven. Dat wil zeggen in hun historische context én indien elders bevestigd. Daarbij hebben we steeds geopteerd voor de eenvoudigste verklaring (in zover nodig), ook al leerde en leert het leven ons dat de realiteit de fictie soms ver overtreft.

Tot slot nog een waarschuwing: ik ben een gelovige katholiek. En voor wie in tegenstelling tot ondergetekende wel 'mee is met zijn tijd' maak ik het met plezier nog wat erger: ik ben zelfs katholiek èn gelovig (wat blijkbaar niet altijd congruent hoeft te zijn, ook niet bij de hogere clerus). Het feit dat ik een slechte katholiek ben – wij zijn allemaal 'arme zondaars'! – doet geen afbreuk aan de verdenking van vooringenomenheid die ik me daarmee op de hals haal. Slechts weinig kwalificaties brengen vandaag een snellere en definitievere veroordeling met zich. Dus even voor alle duidelijkheid: men hoeft het met mij niet eens zijn, enig respect of - als dat te veel gevraagd is - wat gewone beleefdheid volstaat. En wat de legenden en verhalen (meer bepaald over de heiligen, die volgen) betreft: hoewel ik opgeleid ben als historicus gaat het daar nu en hier niet over! Ik ben niet op de eerste en al helemaal niet op de enige plaats op zoek gegaan naar het waarheidsgehalte in de oude legenden en verhalen. Ik heb er immers vooral naar gestreefd in mijn toelichting bij de diverse heiligen aan te geven waar of waarom een bepaalde voorstelling zijn oorsprong vindt en wat deze of gene actie, houding, voorwerp op een bepaald schilderij of ander beeld betekent. Niemand is verplicht in mirakels of wonderverhalen te geloven. De werkelijkheid is immers vaak genoeg al verbazingwekkend genoeg!

Geloven is een act, een daad, een onderneming. Je doet het – of niet. Wie het niet doet, doet eigenlijk ook iets, namelijk: niet geloven. Daar ligt m.i. het gigantisch verschil tussen de agnost en de atheïst. De agnost sluit niet uit maar heeft het moeilijk en blijft wellicht zoeken; de atheïst is die fase voorbij, wéét ondertussen (voor zichzelf) dat hij niet gelooft en daartoe wellicht ook niet in staat is. Tot deze of gene gebeurtenis hem/haar van zijn/haar stuk brengt en alles opnieuw begint. Of omgekeerd natuurlijk... Maar geloven wil niet zeggen dat men niet twijfelt! Aan het geloof is inherent de twijfel verbonden. Zo is dat tenminste voor ondergetekende. *Credo quia absurdum est*, zoals Tertullianus (ca.160-ca.230) stelde? Misschien wel, ja. Of toch eerder Sint-Anselmus van Canterbury (ca.1033-1109): ik geloof opdat ik zou weten. Laten we het erop houden dat twijfelen een - voor zover wij weten nog niet geformuleerd maar ook nog niet verboden - mensenrecht is.

Tenslotte: dit is ook geen theologisch traktaat! Daarvoor zijn wij niet opgeleid en ontbreekt ons wellicht ook de verfijning en het geduld. Toch hebben wij ons met de nodige omzichtigheid ervoor behoed ergerlijke dwaasheden of ronduit dwalingen neer te schrijven.

Tijdens onze opzoekingen voor dit werk kwamen we toevallig – mocht toeval al bestaan, quod non! – een artikel tegen van Ger Schmook, in *De Gulden Passer*, jg. XXI (1943), nr. 1-2, p. 151-202: **Diverse ende simpele kapitelen over de materien des boecs**. In het 48ste van zijn kapitels lezen we: 'Om boeken tegen de Hunnen beschut te hebben werd Wiborada van Sankt-Gallen tot patrones van de bibliofielen'. Het heeft deze heilige benedictines in 925 het leven gekost maar niet weinig brave lieden zijn voor dwazer zaken gestorven en iets meer dan een eeuw later werd zij dan ook heilig verklaard! Is dat niet ons aller roeping?